

Izabela Duraj-Nowosielska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Jan Ignacy Niecisław Baudouin de Courtenay

1. Biogram

Urodził się 1 marca 1845 roku w Radzyminie, zmarł 3 listopada 1929 roku w Warszawie. Pochodził z francuskiej rodziny arystokratycznej od I poł. XVIII wieku osiadłej w Polsce. Studiował na Wydziale Historyczno-Filologicznym Szkoły Głównej w Warszawie, studia ukończył w 1866 roku. Następnie jako stypendysta kształcił się na uniwersytetach w Jenie, Pradze, Berlinie i Petersburgu (słuchał m.in. wykładów A. Schleichera, A. Webera i A. Leskiena). Czuł się jednak samoukiem i podkreślał później, że niewiele przejął od swych nauczycieli. W Jenie została wydana rozprawa B.d.C. „Einige Fälle der Wirkung der Analogie in der polnischen Deklination” (1868), na podstawie której w 1870 roku w Lipsku uzyskał doktorat; z kolei praca „O drevnepol'skom jazyke do XIV-go stoletija” (1870) stała się podstawą uzyskania tytułu magistra (w systemie rosyjskim) językoznawstwa porównawczego i otworzyła mu drogę do prywatnej docentury na uniwersytecie w Petersburgu (1871). W latach 1872–1875 prowadził terenowe badania dialektologiczne w północnych Włoszech, których owocem była rozprawa nt. miejscowych dialektów słoweńskich (1875), będąca podstawą doktoratu w zakresie gramatyki porównawczej. Wieloletni status stypendysty rządu rosyjskiego sprawił, że w późniejszym czasie B.d.C. nie mógł podjąć zatrudnienia na uniwersytetach innych niż rosyjskie. I tak, w latach 1875–1883 pracował w Kazaniu jako profesor indoeuropejskiego językoznawstwa porównawczego i sanskrytu – w tym czasie w sposób szczególny, we współpracy z uczniem Mikołajem Kruszewskim, kształtowało się jego stanowisko teoretyczne zapowiadające czy nawet wprost wyrażające strukturalistyczne podejście do analizy języka, nowatorskie na tle językoznawstwa XIX wieku. Wprawdzie oddalenie od głównych ośrodków naukowych Europy oraz znaczne rozproszenie publikacji B.d.C., przy braku syntezy poglądów, spowodowały, że jego idee nie zyskały w tamtym czasie większego rozgłosu, mimo tych niesprzyjających okoliczności dziś uznaje się tzw. kazańską szkołę polskiej lingwistyki za forpocztę strukturalizmu w Europie. W Kazaniu uczoney narzekał na izolację i znaczne obciążenia dydaktyczne, dlatego zaczął poszukiwać lepszych warunków do pracy naukowej. W 1883 roku objął Katedrę Słowiańskiej Gramatyki Porównawczej w Dorpacie (Tartu), by

po dziesięciu latach, tj. po odświeżeniu obowiązkowej „małej emerytury” na uniwersytetach rosyjskich, przenieść się do Krakowa, gdzie przez pięć lat wykładał językoznawstwo porównawcze i sanskryt na UJ. Mimo poparcia środowiska naukowego kontrakt nie został jednak przedłużony z powodu konfliktu B.d.C. z administracją austro-węgierską, wobec czego po jego wygaśnięciu ponownie podjął pracę w Petersburgu. Dopiero w 1918 roku objął Katedrę Językoznawstwa Indoeuropejskiego na UW, gdzie pracował już do końca życia. Od 1885 roku współwydawał „Prace Filologiczne”, był też m.in. członkiem PAU i Société de Linguistique de Paris.

Twórczość B.d.C. odznacza się z jednej strony wysoką nowatorskością poglądów, z drugiej strony pewną ich niestabilnością i niejednoznacznością – co przyczyniło się do rozwoju odrębnych badań baudouinistycznych. Dotyczy ona: teorii języka, fonetyki/fonologii i morfologii szczegółowej oraz porównawczej języków indoeuropejskich, leksykologii i leksykografii (zredagował jedno z wydań słownika języka rosyjskiego Dala, w Krakowie pracował też przy słowniku staropolskim), typologii, gramatyki historycznej języka polskiego (za której twórcę jest uważany), dialektologii, stylistyki, akwizycji języka, afazji, związków języka z psychiką mówiących i społeczeństwem, a także języków sztucznych i teorii pisma. Poza bogatym dorobkiem lingwistycznym B.d.C. pozostawił po sobie listy oraz liczne prace publicystyczne: był aktywnym uczestnikiem życia społecznego, znanym z liberalnych poglądów i przywiązania do wolnej myśli, niesterowanej trendami narodowymi, wyznaniowymi czy jakimikolwiek innymi. Przy tym wszystkim cechowała go bezkompromisowość i żarliwość polemiczna, która przysparzała mu tyluż zwolenników co przeciwników.

Literatura nt. B.d.C. i jego prac jest bardzo rozległa (por. np.: Nitsch 1960; Mugdan 1984; Stankiewicz 1986; Heinz 1990 i in.); a także prawie 100 artykułów zawartych w międzynarodowym tomie pokonferencyjnym pod red. J. Riegera i zespołu (1989). Staraniem Instytutu Filologii Polskiej UW ukazał się pięciotomowy wybór pism B.d.C. („Dzieła wybrane”, t. I–V, 1974–1983).

2. Gramatyka (poglądy, osiągnięcia)

Charakterystyczna dla twórczości B.d.C. jest z jednej strony wyjątkowa obserwacyjna wrażliwość na szczegól lingwistyczny (np. wariantywność fonetyczną) i idąca w ślad za tym drobniawość w gromadzeniu materiału badawczego (którego duża część – ku rozgoryczeniu uczonemu – przepadła po latach w historycznej zawierusze), z drugiej strony – przy jego opracowywaniu – stała tendencja do uogólnień i poszukiwanie uniwersalnych mechanizmów językowych. W odróżnieniu od przeważających ówczesnie poglądów B.d.C. stał na stanowisku, że badania języków żywych są właściwym punktem odniesienia dla badań historycznych; na tych pierwszych zatem skupiał uwagę w sposób szczególny, a o badaniach diachronicznych – w których również miał znaczący dorobek – twierdził, że powinny się odnosić do kolejnych etapów opisywanych w planie jednoczesności. W każdym wypadku centralne stawało się pytanie o funkcję określonych elementów w danym układzie synchronicznym, a nie o ich pochodzenie, tak jak to dotychczas było ujmowane. Podkreślał rolę metody indukcyjnej, związanej z wykrywaniem ogólnych praw rządzących mówieniem, zwłaszcza praw „cerebracyjnych”, „mózgowo-psychicznych” (1871). Diachroniczne prawa głosowe, którymi

najbardziej interesowano się w jego epoce, schodziły tu na plan dalszy – B.d.C. przeciwstawił się ich bezwyjątkowości, będącej jedną z kluczowych idei młodogramatycznych, a potem wprost zaprzeczał ich istnieniu. Nie utożsamiał jednak diachronii z dynamiką, a synchronii ze statyką, tak jak to podkreślał później de Saussure, a jeszcze później i jeszcze bardziej dobitnie szkoła glossematyczna. W ujęciu B.d.C. w synchronicznym przekroju języka obok stałych inwariantów istnieją elementy dynamiczne, decydujące zarówno o jego synchronicznej wariantywności, jak i ciągłej ewolucji, w przekroju diachronicznym natomiast obok zmian językowych kluczowe okazują się elementy niezmiennie, tworzące stabilny układ odniesienia dla wariantywności (prawa „dynamicznej stabilności”) (1910). Tak więc opozycje synchronii–diachronii oraz statyki–dynamiki się tutaj krzyżują, co z kolei wydobywały później badania w ramach praskiej szkoły strukturalizmu.

B.d.C. operował pojęciem systemu i struktury w rozumieniu czystych (niesubstancjalnych) relacji w określonym układzie funkcjonalnym, w czym torował drogę podejściu ściśle strukturalnemu. Podobnie – jako torowanie drogi – można widzieć wprowadzoną zasadę podobieństwa i styczności (rozwinętą następnie przez de Saussure’a, por. jego relacje asocjacyjne i paradygmatyczne), a także podkreślaną różnicę między językiem jako „kompleksem składowych i kategorii”, istniejącym *in potentia*, a „nieprzerwanie się powtarzającym procesem komunikacji społecznej” (1871). Inaczej jednak niż de Saussure, B.d.C. nie widział w konkretnym akcie mowy wyłącznie aktu indywidualnego – dla niego każde mówienie ma charakter jednocześnie indywidualny i społeczny. W późniejszym okresie odszedł zresztą od tego rozróżnienia, kładąc nacisk na indywidualny (psychiczny) charakter języka jako takiego, a język narodowy traktując wprost jako byt fikcyjny (1903).

B.d.C. wprowadził do językoznawstwa m.in. pojęcie fonemu („fonemy”), morfemu („morfemy”) i analogii (w sensie morfologicznego wyrównania analogicznego). Prace nad teorią fonologiczną przypadają szczególnie na okres kazański, przy czym wkład M. Kruszewskiego w jej rozwój, na ogół oceniany jako istotny, przez samego B.d.C. był po latach raczej dyskredytowany. B.d.C. jako pierwszy podkreślał, że dźwiękowo-zmysłowa strona języka sama w sobie nic nie znaczy (1889), a nabiera znaczenia dopiero przez swą funkcję „semazyjologiczną i morfologiczną”. Fonelem jest rozumiany jako „minimalna jednostka znakowa”, abstrakcyjna, rezultat „fonetycznego uogólnienia” (1881); nie jest bytem niepodzielnym (jak na to patrzył Kruszewski), lecz „zespołem skoordynowanych czynności” (1889). W okresie kazańskim B.d.C. silniej wydobywał funkcjonalny charakter fonemu i niezależność fonologii – tak jak całego językoznawstwa – zarówno od fizjologii, jak i psychologii. W późniejszym czasie dominować natomiast zaczęło rozumienie fonemu jako „jednostki psychicznie żywej” (1899), „psychologicznego ekwiwalentu zespołu dźwięków” (1903) (gdyż to właśnie ciągłość życia psychicznego – „obrazów pamięci” – gwarantuje ciągłość języka), co skłania badaczy do dopatrywania się wcześniejszego wpływu Kruszewskiego na koncepcje B.d.C., jeśli chodzi o wyrazistość myśli strukturalnej. Niektórzy komentatorzy (por. Bobrowski 2008) są zdania, że owa zmiana w okresie pokazańskim nie świadczy o zwrocie ku psychologizmowi, lecz o wpływie myśli fenomenologicznej na poglądy uczonego. Morfologię z kolei B.d.C. pojmuje jako naukę badającą zarówno strukturę słowa, jak i zdania (1884), przy czym obydwa te plany tworzą przestrzeń dla „kreatywności językowej” (1903), która nie polega tylko na łączeniu gotowych słów w zdania, ale też na ciągłym procesie semantycznych interpretacji

i reinterpretacji. W końcowym okresie twórczości kategorie gramatyczne ujmowane były binarnie, z wyróżnionym członem nacechowanym i nienacechowanym (1922), co przejęto później w szkole praskiej. B.d.C. podkreślał również znaczenie obligatoryjności kategorii gramatycznych i rozważał ich wpływ na „światopogląd i nastrój” ludzi mówiących określonym językiem (1929). Niejednokrotnie zaznaczał, że języka nie da się badać w oderwaniu od podmiotów mówiących, od ich uwarunkowań społecznych i psychicznych, a także funkcji, jakie mowa spełnia w danej sytuacji – co torowało z kolei drogę badaniom psycho- i socjolingwistycznym. Ponadto B.d.C., którego pasją było badanie pograniczy językowych i języków mieszanych, był szczególnie wyczulony na wpływy międzyjęzykowe i ich rolę w ewolucji języka (1901). Interesowało go współistnienie systemów w dyspozycji jednego użytkownika, zdolnego do korzystania z różnych kodów – zarówno jeśli chodzi o pogranicza językowe, jak i odmiany stylistyczne jednego języka. Swoista czujność empiryczna nie pozwalała B.d.C. na uznanie – za młodogramatykami – istnienia „przeciętnego języka narodowego”, ewoluującego pod wpływem wewnętrznych sił (1871). Tak więc z jednej strony podsunął on szereg idei i pojęć, którymi operowała później „immanentna” lingwistyka strukturalna, z drugiej strony podkreślał rolę pozasystemowych czynników wpływających na kształt i rozwój języka, w tym uwarunkowań psychologicznych, które postrzegał jako integralnie wplecione w tkankę językową. Niektórzy widzą w tym dowód, że B.d.C. myślał tkwił jeszcze w psychologizacyjnych założeniach lingwistyki XIX wieku, inni dostrzegają tu – przeciwnie – dowód na to, że uczony ten wybiegał w przód nie tylko względem swojej epoki, tworząc fundamenty myśli strukturalistycznej, lecz i w istocie względem epoki strukturalnej.

→ MORFOLOGIA

Najważniejsze publikacje

- B.d.C.J. 1868. „Einige Fälle der Wirkung der Analogie in der polnischen Deklination”. *Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, celtischen und slawischen Sprachen* 6(1): 19–88.
- B.d.C.J. 1870. *O drevnepol'skom jazyke do XIV-go stoletija*. Lipsk: Ber i German.
- B.d.C.J. 1871. „Nekotorye obščie zamečanja o jazykovedenii i jazyke”. *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosvieščeniija* 153: 279–316.
- B.d.C.J. 1875. *Opyt fonetiki rezjanskich govorov*. Warszawa–Petersburg: E. Wende i D.E. Kožančikov.
- B.d.C.J. 1881. „Neskol'ko slov o sravnitel'noj grammatike indoeuropejskich jazykov”. *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosvieščeniija* 213: 269–321.
- B.d.C.J. 1884. *Übersicht der slavischen Sprachenwelt in Zusammenhänge mit den andern arioeuropäischen (indogermanischen) Sprachen. Antrittsvorlesung gehalten an der Universität Dorpat am 6/18 September 1883*. Leipzig.
- B.d.C.J. 1889. „O zadaniach językoznawstwa”. *Prace Filologiczne* 3(1): 92–115.
- B.d.C.J. 1899. „Fonema, fonemat”. W *Wielka powszechna encyklopedia ilustrowana*, red. A. Kryński, i A. Pietkiewicz. Warszawa: nakładem S. Sikorskiego, 787–788.
- B.d.C.J. 1901. „O smešannom charaktere vsech jazykov”. *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosvieščeniija* 337: 12–24.

- B.d.C.J. 1903. „Język i języki”. W *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, red. A. Kryński, i A. Pietkiewicz, t. 33. Warszawa: S. Sikorski, 266–278.
- B.d.C.J. 1910. „O prawach głosowych (Lautgesetze; Lois phonétiques; Laws of Sound; Phonetic laws)”. *Rocznik Slawistyczny* 3: 1–82.
- B.d.C.J. 1922. *Zarys historii języka polskiego*. Warszawa: Polska Składnica Pomocy Szkolnych.
- B.d.C.J. 1929. „Einfluss der Sprache auf Weltanschauung und Stimmung”. *Prace Filologiczne* 14: 184–255.
- B.d.C.J. 1974–1983. *Dzieła wybrane*, t. I–V. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Literatura podmiotowa

- Adamska-Sałaciak, A. 1998. „Jan Baudouin de Courtenay’s contribution to linguistic theory”. *Historiographia Linguistica* 25(121): 25–60.
- B.d.C.J. 2016. „Autobiogram [1897]”. W *Materiały do dziejów polskiego językoznawstwa*, t. 2, *Jan Baudouin de Courtenay. Teksty mniej znane*, red. M. Skarżyński. Biblioteka „LingVariów”, t. 21. Kraków: Księgarnia Akademicka, 23–57.
- Bobrowski, I. 2008. „Uwagi o niesprawiedliwej opowieści na temat pewnych poglądów lingwistycznych Jana Baudouina de Courtenay”. *Polonica* 19: 5–12.
- Heinz, A. 1990. „Jan Baudouin de Courtenay jako teoretyk języka i indoeuropeista”. W *J.N. Baudouin de Courtenay, Dzieła wybrane*, t. IV. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 7–31.
- Mugdan, J. 1986. *Jan Baudouin de Courtenay (1845–1929): Leben und Werk*. München: Fink.
- Nitsch, K. 1960. „Jan Baudouin de Courtenay”. W *Ze wspomnień językoznawcy*, red. K. Nitsch. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 182–193.
- Rieger, J., M. Szymczak, i S. Urbańczyk (red.). 1989. *Jan Baudouin de Courtenay a lingwistyka światowa. Materiały z konferencji międzynarodowej, Warszawa 4–7 IX 1979*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Sobotka, P. 2017. „Jan Baudouin de Courtenay (1945–1929)”. W *MY z NICH. Spuścizna językoznawców Uniwersytetu Warszawskiego*, red. Z. Zaron, i Z. Greń. Warszawa: Wydawnictwo UW, 11–29.
- Stankiewicz, E. 1986. *Baudouin de Courtenay a podstawy współczesnego językoznawstwa*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Ułaszyn, H. 1934. *Jan Baudouin de Courtenay. Charakterystyka ogólna uczonego i człowieka (1845–1929)*. Poznań: Gebethner i Wolff.